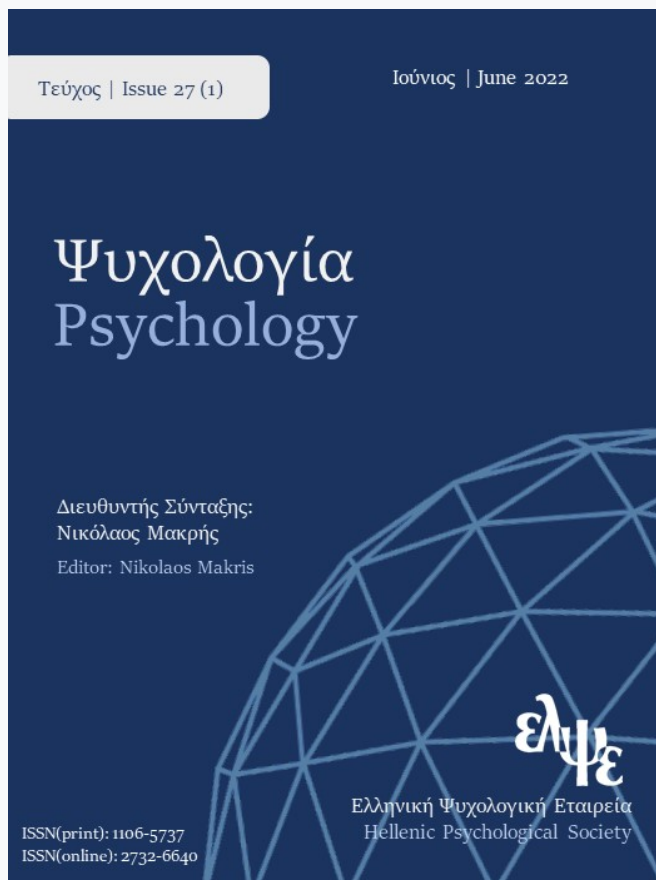

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 27, No 1 (2022)

Special Section: Learning Counter-intuitive Explanations from a Conceptual Change Perspective

From one country to another: adversities and beneficial adaptation. Experiences of refugee children

Iraklis Grigoropoulos, Maria Ntova

doi: [10.12681/psyhps.30842](https://doi.org/10.12681/psyhps.30842)

Copyright © 2022, Ηρακλής Γρηγορόπουλος, Μαρία Ντόβα

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Grigoropoulos, I., & Ntova, M. (2022). From one country to another: adversities and beneficial adaptation. Experiences of refugee children. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 27(1), 123–141. <https://doi.org/10.12681/psyhps.30842>

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ | RESEARCH PAPER

Από χώρα σε χώρα: αντιξοότητες και ομαλή προσαρμογή. Εμπειρίες παιδιών προσφύγων

Ηρακλής ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ¹, Μαρία ΝΤΟΒΑ²¹ Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος² Εκπαιδευτικός Δημοτικής Εκπαίδευσης

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Πρόσφυγες, παιδιά, εκτοπισμός, αντιξοότητες, προβλήματα προσαρμογής, προστατευτικοί παράγοντες, ψυχική ανθεκτικότητα	Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση των αντιξοοτήτων που αντιμετώπισαν ή/και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν τα συμμετέχοντα παιδιά και των παραγόντων εκείνων που (για τα ίδια) λειτούργησαν ή/και συνεχίζουν να λειτουργούν ως παράγοντες ομαλής προσαρμογής (προστατευτικοί παράγοντες-ψυχική ανθεκτικότητα). Η κατανόηση της εμπειρίας του κάθε μεμονωμένου πρόσφυγα είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον σχεδιασμό των υπηρεσιών (όχι μόνο υγείας) στο πλαίσιο που ακολουθεί τη φυγή. Χρησιμοποιήθηκε ποιοτική μεθοδολογία. Συμμετείχαν 15 μαθητές/τριες (επτά κορίτσια) από πρόγραμμα ένταξης στο Ελληνικό δημοτικό σχολείο σε περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας. Η ηλικία τους κυμαινόταν από τα 6 έως τα 12 έτη. Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε με ημιδομημένες συνεντεύξεις και η επεξεργασία τους με βάση την Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (IPA). Από τη συστηματική ανάλυση των αφηγήσεων προέκυψαν 3 κεντρικές θεματικές και οι υπο-θεματικές τους, οι οποίες οδηγούν στη νοηματοδότηση της εμπειρίας των παιδιών που συμμετείχαν. Συνολικά, η ανάλυση των δεδομένων ανέδειξε το γεγονός ότι η μετακίνηση σε μια νέα χώρα υπέβαλε τα παιδιά της συγκεκριμένης έρευνας σε πιεστικά γεγονότα για την αντιμετώπιση των οποίων σημαντικό ρόλο έπαιξε η αξιοποίηση των προσωπικών τους δυνατοτήτων.
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	
Ηρακλής Γρηγορόπουλος, ΕΔΙΠ Διεθνές Πανεπιστήμιο, 574 00 Σίνδος giraklis@admin.teithe.gr	

Εισαγωγή

Από τον Ιανουάριο έως και τον Δεκέμβριο του 2018, πάνω από 17.127 παιδιά συνολικά (συνοδευόμενα και μη) εισήλθαν στην Ελλάδα, μέσω θαλάσσιων και χερσαίων συνόρων. Εξ' αυτών, το 69% προσέγγισε τη χώρα διαμέσου θαλάσσης (πάνω από 11.888 παιδιά) ενώ το 31% έφτασε διασχίζοντας τα χερσαία σύνορα (5.239). Από το σύνολο των παιδιών που έφτασαν στην Ελλάδα σε αυτό το διάστημα, το 58% ήταν αγόρια και το 42% ήταν κορίτσια. Από το σύνολο των παιδιών, το 78% ήταν 0-13 ετών ενώ το 22% ήταν παιδιά 14-17 ετών (UNHCR, 2017). Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 'περί των προσφύγων' (και το συμπληρωματικό Πρωτόκολλο του 1967), πρόσφυγας θεωρείται «κάθε άνθρωπος που βρίσκεται έξω από το κράτος του οποίου είναι πολίτης εξαιτίας δικαιολογημένου φόβου, ότι εκεί θα υποστεί διωγμούς λόγω της φυλής, της θρησκείας ή της εθνικότητάς του, ή ακόμα εξαιτίας της ιδιότητάς του ως μέλος μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας ή των πολιτικών του απόψεων (πολιτικός πρόσφυγας) και επιπλέον του είναι αδύνατο να εξασφαλίσει προστασία από τη χώρα του, ή εξαιτίας του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να τεθεί υπό αυτή την προστασία» (UNHCR, 2016). Μέχρι να του αναγνωρισθεί νομικά η ιδιότητα του πρόσφυγα από μία χώρα μπορεί να βρίσκεται υπό το καθεστώς του/της «αιτούντος ασύλου» (UNHCR, 2016). Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες οι κυριότεροι λόγοι για τους οποίους εγκαταλείπουν την πατρίδα τους είναι οι πόλεμοι και η βία (UNHCR, 2015) ενώ τα παιδιά ενδέχεται να φεύγουν και για πολύ διαφορετικές καταστάσεις, όπως η απειλή της αναγκαστικής

στρατολόγησης τους σε εμφύλιες διαμάχες (Prendergast, 2014), η αποφυγή της ενδοοικογενειακή βίας, της απειλής ακρωτηριασμού των γεννητικών τους οργάνων ή της σεξουαλικής εκμετάλλευσης (Müller, 2015).

Η μετακίνηση μπορεί να έχει ως συνέπεια πολλαπλές απώλειες, για παράδειγμα οικογένειας και πολιτισμού (Castles et al., 2004). Τα μετακινούμενα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευάλωτα σε όσα διαδραματίζονται στη ζωή τους καθώς αδυνατούν να κατανοήσουν και να διαχειριστούν πλήρως ότι τους συμβαίνει με αποτέλεσμα να βιώνουν έντονα και σε μάκρος (χρονικά) συναισθήματα ανασφάλειας και φόβου, τα οποία υπό προϋποθέσεις είναι ικανά να επιφέρουν ως συνέπεια χρόνιο άγχος (De Haene et al., 2007). Τα παιδιά και οι οικογένειες τους στην προσπάθεια να διασφαλίσουν ή να διαπραγματευτούν την ασφαλή διέλευση/πέρασμα τους από μια χώρα σε άλλη είναι πολύ πιθανό να αντιμετωπίσουν πρόσθετους κινδύνους όπως η ληστεία, η σεξουαλική εκμετάλλευση, απειλές από ενόπλους, βίας απέναντι στους γονείς και μέλη της οικογένειάς τους. Οι πολλαπλές τραγωδίες με βύθιση πλοίων που μεταφέρουν μετανάστες και πρόσφυγες που προσπαθούν να φτάσουν ασφαλείς στις ακτές των χωρών της Μεσογείου αποτελούν παραδείγματα ανεπίπτου πόνου που τα παιδιά μπορούν να βιώσουν κατά τη μετακίνηση (Joshi&Fayyad, 2015). Μέχρι την ασφαλή μετεγκατάστασή τους, τα παιδιά είναι πολύ πιθανόν να βιώσουν τραυματικές εμπειρίες στη χώρα καταγωγής τους, στη διαδρομή του ταξιδιού για τη χώρα υποδοχής αλλά και κατά τη διαμονή τους εκεί. Σε έρευνα των Sirin και Rogers (2015) για παιδιά με καταγωγή από τη Συρία βρέθηκε ότι το 79% είχαν βιώσει το θάνατο ενός οικογενειακού τους προσώπου, το 60% ήρθε αντιμέτωπο με σκληρές βίας και περίπου το 30% ήταν θύμα άσκησης σωματικής βίας. Οι τραυματικές αυτές εμπειρίες καθιστούν τα παιδιά περισσότερο ευάλωτα στην ανάπτυξη διαταραχών μετατραυματικού άγχους (PTSD) και συμπτωμάτων κατάθλιψης (Hodes, 2000). Οι τραυματικές όμως εμπειρίες μπορεί να συνεχιστούν για τα παιδιά ακόμα και στον τόπο μετεγκατάστασης. Τα γλωσσικά εμπόδια, το διαφορετικό εθνικοπολιτισμικό υπόβαθρο ακόμα και το διαφορετικό θρήσκευμα μπορεί να προκαλέσει διακρίσεις εις βάρος τους επηρεάζοντάς τα τόσο συναισθηματικά όσο και κοινωνικά και κατ' επέκταση, τη σχολική τους επίδοση ή ακόμα και τη διακοπή φοίτησης από το σχολείο (McBrien, 2005). Η άφιξη και η εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής φαίνεται να είναι μια κρίσιμη και δύσκολη περίοδος, καθώς έρχονται αντιμέτωποι με μια σειρά από περισσότερο ή λιγότερο σοβαρά προβλήματα στην προσπάθεια τους να οργανώσουν τη ζωή τους. Αυτό σημαίνει ότι μετά τη μετεγκατάστασή τους σε μια νέα χώρα υποδοχής, οι οικογένειες και τα παιδιά των προσφύγων αντιμετωπίζουν επιπλέον προβλήματα που αφορούν στην αναζήτηση καθεστώτος ασύλου και τις σχετικές νομικές διαδικασίες για αυτό (Joshi&Fayyad, 2015). Μια μελέτη από τη Δανία διαπίστωσε ότι η παρατεταμένη παραμονή σε χώρους υποδοχής και οι πολλαπλές μετεγκαταστάσεις αύξαναν τις πιθανότητες για εσωτερικευμένα και εξωτερικευμένα συμπτώματα συναισθηματικών δυσκολιών των παιδιών (Nielsen et al., 2007). Συνολικά, οι εμπειρίες των παιδιών κατά την άφιξη στη χώρα υποδοχής περιλαμβάνουν άγχος και ανασφάλεια λόγω επισφαλών ή προβληματικών συνθηκών διαβίωσης, μη πρόσβασης στο σχολείο, πολλαπλών μετακινήσεων, ασθενειών των γονιών, ανεργίας (των γονιών), κοινωνικού αποκλεισμού και μακρόχρονης δυσπροσαρμογής στις πολιτισμικές νόρμες της χώρας υποδοχής. Η εχθρότητα προς τους ξένους και τους πρόσφυγες αποτελεί ιδιαιτέρως μια απειλή που απαιτεί τόσο την επίβλεψη των χώρων παραμονής προσφύγων όσο και κατάλληλη ευαισθητοποίηση/αγωγή των πολιτών στη χώρα υποδοχής (Steel et al., 2009).

Για τα παιδιά ο πόλεμος, το γεγονός ότι φεύγουν από το σπίτι και τη χώρα τους και η προσαρμογή σε μια νέα χώρα αντιπροσωπεύουν μια δομική μεταβολή του κοινωνικού και εσωτερικού τους κόσμου (Betancourt & Khan, 2008). Κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους, όλα τα παιδιά υπόκεινται σε διάφορους κινδύνους και παράγοντες άγχους, ωστόσο, τα παιδιά των προσφύγων αντιμετωπίζουν και τους πρόσθετους τραυματικούς παράγοντες που ενυπάρχουν στην αναγκαστική μετανάστευση (Bronstein & Montgomery, 2011). Τα προσφυγόπουλα φαίνεται να αντιμετωπίζουν συχνότερα επαναλαμβανόμενες, ανεξέλεγκτες και απρόβλεπτες διαταραχές της αίσθησης της ασφάλειας, της ευημερίας και της σωματικής τους ακεραιότητας. Τέτοιες διαταραχές στην αναπτυξιακή πορεία της παιδικής ηλικίας μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα αρνητικές επιδράσεις στην ανάπτυξη του παιδιού (Betancourt & Khan, 2008). Θεωρούνται δε ως μια εξαιρετικά ευάλωτη ομάδα λόγω

της συναισθηματικής επιβάρυνσης που προκαλείται από τραυματικές εμπειρίες στη χώρα καταγωγής τους, κατά τη περίοδο της μετακίνησης, το χρόνο παραμονής τους σε κέντρα αιτούντων άσυλο και την προσαρμογή σε μια νέα ζωή και πολιτισμό στη χώρα υποδοχής (Bean et al., 2007). Η μελέτη των αρνητικών κυρίως συνεπειών αυτών των εμπειριών ήταν ο βασικός στόχος ερευνών που αφορούσαν τους πρόσφυγες για μεγάλο χρονικό διάστημα (Lustig et al., 2004· Mohaupt, 2008). Τα ευρήματα των μελετών έδειξαν ότι οι νέοι πρόσφυγες διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο για μια σειρά συναισθηματικών δυσκολιών, συμπεριλαμβανομένης της μετατραυματικής αγχώδους διαταραχής (PTSD) και της κατάθλιψης (Bronstein & Montgomery, 2011· Fazel et al., 2005). Οι ενήλικοι πρόσφυγες συχνά μπορούν να εκφράσουν τις ανάγκες τους και να εισακουστούν, ενώ τα παιδιά συνήθως δεν μπορούν να εκφράσουν πλήρως λεκτικά τις ανάγκες και τις τραυματικές εμπειρίες τους. Μπορεί να καλύπτονται κάποιες βασικές ιατρικές και υλικές ανάγκες τους (τους παρέχεται τροφή, κατάλυμα, ρουχισμός) αλλά οι συναισθηματικές και ψυχικές ανάγκες τους αγνοούνται και παραμένουν αρκετές φορές ακάλυπτες. Το γεγονός αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε, μπορεί να έχει σοβαρές μακροπρόθεσμες συνέπειες (διαταραχή μετατραυματικού στρες, αγχώδεις διαταραχές, διαταραχές ύπνου, χρόνια ανεξήγητα σωματικά ενοχλήματα, κατάθλιψη, διαταραχές διαγωγής και σχολική αποτυχία) (Joshi & Fayyad, 2015). Στα ελάχιστα Ελληνικά ερευνητικά δεδομένα (τα οποία αφορούν κυρίως την καθημερινή κλινική πράξη με τα παιδιά και τα πρόσωπα φροντίδας τους) αναφέρονται συχνά προβλήματα σχετικά με τη γλώσσα και τις πολιτισμικές διαφορές, ενώ η πρόσβαση σε υπηρεσίες διερμηνείας είναι περιορισμένη (Γεωργιάδη, 2012).

Ψυχική ανθεκτικότητα

Η ψυχική ανθεκτικότητα (όπως αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα ο όρος *resilience*) δηλαδή η ικανότητα του ατόμου να διατηρήσει ή να ανακτήσει την ψυχική του υγεία παρά την έκθεσή του σε σοβαρές αντιξοότητες, απασχολεί ιδιαίτερα τους κλινικούς και ερευνητές στο χώρο της ψυχικής υγείας (Stewart, 2011). Η κατανόηση της έννοιας της ψυχικής ανθεκτικότητας προϋποθέτει τις παρακάτω ειδικές συνθήκες: (α) η ύπαρξη αντιξοότητας ή κινδύνου, που σχετίζεται με καταστάσεις ζωής που αποδεδειγμένα επηρεάζουν την προσαρμογή του ατόμου και (β) η επίτευξη θετικής προσαρμογής παρά την ύπαρξη της αντιξοότητας (Luthar et al., 2000). Η προσαρμογή ενός ατόμου προκύπτει από πολλές δυναμικές διεργασίες που επισυμβαίνουν είτε (α) εντός του ατόμου – σε (i) βιολογικό (π.χ. γενετικό, ορμονικό) και σε (ii) συμπεριφορικό επίπεδο (π.χ. προσοχή, ικανότητα μάθησης), είτε (β) μεταξύ του οργανισμού και των διαφόρων επιπέδων των ποικίλων συστημάτων από τα οποία περιβάλλεται και με τα οποία αλληλεπιδρά (σχέσεις με γονείς, αδέρφια και συνομηλίκους, επιρροές από το σχολείο και την κοινότητα κ.λπ.). Παρά το εντεινόμενο ενδιαφέρον για την έννοια της ψυχικής ανθεκτικότητας, δεν υπάρχει ένας και μόνον αποδεκτός ορισμός της στον οποίο να συγκλίνουν και να συμφωνούν οι ερευνητές από διαφορετικές ειδικότητες (Λαδοπούλου, 2013). Βασική διάσταση της ψυχικής ανθεκτικότητας φαίνεται να αποτελεί η θετική προσαρμογή ή η ικανότητα του ατόμου να διατηρήσει ή να ανακτήσει την ψυχική του υγεία παρά την έκθεσή του σε επισφαλείς συνθήκες (Wald et al., 2006). Σε περισσότερο ευρείς ορισμούς της ψυχικής ανθεκτικότητας περιλαμβάνονται οι προστατευτικοί παράγοντες, οι διεργασίες και οι μηχανισμοί οι οποίοι συνεισφέρουν σε μια καλή προσαρμογή, παρά την έκθεση του ατόμου σε στρεσογόνα γεγονότα, τα οποία αποτελούν σημαντικούς παράγοντες κινδύνου για ανάπτυξη ψυχοπαθολογίας (Hjemdal, 2006). Κοινό γνώρισμα ωστόσο όλων των ορισμών είναι η έννοια της θετικής προσαρμογής ή της ικανότητας να διατηρηθεί ή να ανακτηθεί η ψυχική υγεία παρά τις αντιξοότητες (Hermann et al., 2011). Ειδικότερα, σε μελέτη που διερεύνησε τους προστατευτικούς παράγοντες σε παιδιά που βίωσαν τις αντιξοότητες του πολέμου βρέθηκε ότι, ανάμεσα στους παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη ψυχικής ανθεκτικότητας, είναι ο ισχυρός δεσμός του παιδιού με το πρωταρχικό άτομο που το φροντίζει, η κοινωνική υποστήριξη από τους δασκάλους και τους συνομηλίκους, και η κοινή αίσθηση αξιών με τα υπόλοιπα άτομα της κοινότητας (Werner, 2012). Σύμφωνα με την Grotberg, η σημαντικότητα της ψυχικής ανθεκτικότητας έγκειται στο ότι μπορεί να μετασχηματίσει τις αντιξοότητες της ζωής. Η ανάπτυξη αυτής

της ικανότητας βασίζεται σε προστατευτικούς παράγοντες που θα αναζητηθούν μέσα στα ίδια τα άτομα, την οικογένεια και την κοινωνία (Grigoropoulos, 2020a,b; Grotberg, 2009).

Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση α) των αντίξων συνθηκών που αντιμετώπισαν ή/και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν τα συμμετέχοντα παιδιά και β) των παραγόντων εκείνων που (για τα συμμετέχοντα παιδιά) λειτούργησαν ή/και συνεχίζουν να λειτουργούν ως παράγοντες ομαλής προσαρμογής (προστατευτικοί παράγοντες- ψυχική ανθεκτικότητα). Πρόσφατες εκθέσεις (Save the Children, 2017) αναδεικνύουν τις τεράστιες προκλήσεις που βιώνουν οι πρόσφυγες και μετανάστες που έχουν «παγιδευτεί» στην Ελλάδα, και ζουν κάτω από επισφαλείς συνθήκες με αποτέλεσμα τη σοβαρή επιδείνωση της ψυχικής τους υγείας. Για αρκετούς ερευνητές η έμφαση στη «φωνή» των παιδιών δεν έχει αποτελέσει έως πρόσφατα προτεραιότητα στην υπάρχουσα ερευνητική βιβλιογραφία για το προσφυγικό ζήτημα, τη στιγμή μάλιστα που η ανάπτυξη και ο τρόπος ανατροφής των παιδιών στις προσφυγικές οικογένειες φαίνεται αναγκαίο να διερευνηθεί και μάλιστα από διαφορετικές οπτικές γωνίες (Weine et al., 2004).

Ειδικότερα, η παρούσα έρευνα επεδίωξε μέσα από τη διερεύνηση των αντιξοοτήτων που τυχόν προέκυψαν και τον τρόπο αντιμετώπισης τους από τα ίδια τα παιδιά, τους προστατευτικούς παράγοντες από τους οποίους άντλησαν ώστε να προσπαθήσουν να ξεπεράσουν τα όποια αρνητικά αποτελέσματα της έκθεσής τους σε αντίξοες συνθήκες. Κατά συνέπεια, η παρούσα μελέτη επιδιώκει να συμβάλλει στη δημιουργία νέας γνώσης για όλες τις ειδικότητες που εργάζονται με παιδιά και νέους πρόσφυγες ενώ συγχρόνως τα αποτελέσματά της ενδέχεται να αποβούν χρήσιμα και για άλλους ερευνητές. Η κατανόηση της εμπειρίας του κάθε μεμονωμένου πρόσφυγα είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον σχεδιασμό των υπηρεσιών (όχι μόνο υγείας) στο πλαίσιο που ακολουθεί τη φυγή (Bronstein & Montgomery, 2011). Για τον σκοπό αυτό διατυπώθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα (με τις επιμέρους ερωτήσεις του πλάνου συνέντευξης), τα οποία καθοδήγησαν την όλη διερεύνηση μέσω των συνεντεύξεων. Ειδικότερα, διερευνήθηκε α) πώς τα παιδιά πρόσφυγες νοηματοδοτούν την μετακίνηση τους. Ερώτηση 1^η: Πώς θυμάσαι τη ζωή σου στη χώρα σου; Ερώτηση 2^η: Γιατί φύγατε από τη χώρα σου (και πώς;); Ερώτηση 3^η: Μπορείς να μου μιλήσεις για τη διαδρομή στην Ελλάδα; β) θετικά νοηματοδοτούμενες σχέσεις, δραστηριότητες, ερεθίσματα. Ερώτηση 4^η: Πώς περνάς την ημέρα σου; Ερώτηση 5^η: Ποια πράγματα σε κάνουν χαρούμενη/ο εδώ στην Ελλάδα; Ερώτηση 6^η: Υπάρχουν κάποιιοι που σε βοηθούν (ή την οικογένεια σου;); γ) προκλήσεις, εμπόδια και προβλήματα που προκύπτουν και πώς αυτά αντιμετωπίζονται. Ερώτηση 7^η: Ποια πράγματα σε στενοχωρούν εδώ στην Ελλάδα; Ερώτηση 8^η: Ποια πράγματα δεν σου αρέσουν εδώ στην Ελλάδα;

Μεθοδολογία

Η επιλογή της μεθοδολογικής προσέγγισης εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από το είδος των πληροφοριών που χρειάζεται να εκμαιεύσει ο/η ερευνητής/τρια. Η ποιοτική έρευνα επιτρέπει στον/στην ερευνητή/τρια να διεισδύσει και να αναδείξει τις εμπειρίες και τα βιώματα των συμμετεχόντων/ουσών (Corbin & Strauss, 2008). Για την έρευνα, επομένως, που προσανατολίζεται στη διερεύνηση της εμπειρίας και των συναισθημάτων, για τα οποία είναι δύσκολο να προκύψουν συμπεράσματα μέσα από πιο συμβατικές ποσοτικές μεθόδους έρευνας, η ποιοτική μέθοδος, κρίνεται πιο κατάλληλη (Μπελλάλη, 2005). Στην παρούσα εργασία δόθηκε έμφαση στον τρόπο με τον οποίο έχει βιωθεί ένα φαινόμενο (στην προκειμένη περίπτωση, η εμπειρία της μετακίνησης και μετεγκατάστασης στη χώρα υποδοχής) από το ίδιο το παιδί και στο νόημα που αποδίδει σε αυτές εμπειρίες του. Με τον τρόπο αυτό δόθηκε η δυνατότητα να αναδειχθεί και η πολυπλοκότητα της ανθρώπινης εμπειρίας (Smith & Osborn, 2003), καθώς τα συμμετέχοντα παιδιά είχαν την ευκαιρία να επικεντρώσουν τη συζήτηση γύρω από ότι θεωρούσαν ως σημαντική πτυχή της εμπειρίας τους και να τις αποδώσουν/περιγράψουν με το δικό τους τρόπο κάτι που είναι δύσκολο να επιτευχθεί με άλλες ερευνητικές μεθόδους (Miller et al., 2002; Montgomery &

Foldspan, 2006). Εφόσον στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονταν οι εμπειρίες των συμμετεχόντων παιδιών η μεθοδολογία ανάλυσης των αποτελεσμάτων που επιλέχθηκε ήταν η Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (IPA), που στοχεύει ακριβώς να αποτυπώσει το μοναδικό τρόπο με τον οποίο κάθε άνθρωπος βιώνει τις εμπειρίες του με την παράλληλη επικέντρωση στην οπτική των ερευνητών και την προσοχή σε μια ιδιογραφική προσέγγιση των αποτελεσμάτων (Smith, 1996· Smith et al., 2009).

Συμμετέχοντες

Το δείγμα συλλέχθηκε με βάση τις αρχές της σκόπιμης δειγματοληψίας σύμφωνα με την οποία επιλέγονται περιπτώσεις πλούσιες σε πληροφορίες, οι οποίες είναι σε θέση να διαφωτίσουν τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης. Αυτό σημαίνει ότι η επιλογή του δείγματος καθορίζεται σύμφωνα με ορισμένους στόχους και κατευθύνεται ανάλογα με τις ανάγκες που προκύπτουν κατά την επεξεργασία των δεδομένων (Palinkas et al., 2015). Στην παρούσα έρευνα συμμετείχαν 15 μαθητές/τριες (από σύνολο 20 μαθητών, επτά κορίτσια και οκτώ αγόρια) από πρόγραμμα ένταξης στο Ελληνικό δημοτικό σχολείο σε περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας. Η ηλικία τους κυμαίνονταν από τα 6 έως τα 12 έτη. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά παρουσιάζονται στον πίνακα (1).

Τα περισσότερα παιδιά ήταν Κούρδοι οι οποίοι διέμεναν στο Ιράκ. Από τα 15 παιδιά πρόσφυγες, τα 12 ήταν Κούρδοι από το Ιράκ. Όταν ερωτήθηκαν από ποια χώρα προέρχονται, η απάντησή τους ήταν Ιράκ και συμπλήρωσαν πως είναι Κούρδοι και απλά διέμεναν στο Ιράκ. Τα υπόλοιπα παιδιά ήταν ένα από τη Συρία, ένα από το Αφγανιστάν και ένα από το Κουβέιτ. Δύο παιδιά (Π1 και Π8) είχαν πωσ δεν πήγαν καθόλου σχολείο στη χώρα τους, το πρώτο επειδή ήταν πολύ μικρό και το δεύτερο ενώ ηλικιακά θα μπορούσε να πάει στο νηπιαγωγείο, η μητέρα του το κράτησε σπίτι. Από τα υπόλοιπα που πήγαν, τα έξι παρακολούθησαν πρώτα το νηπιαγωγείο και έπειτα για λίγα χρόνια το δημοτικό και τα υπόλοιπα μόνο για λίγα χρόνια το δημοτικό. Έφτασαν στην Ελλάδα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και το ταξίδι της διαδρομής τους είχε αρκετές διαφορές όσον αφορά στον τρόπο άφιξης στην Ελλάδα αλλά και στις συνθήκες που αντιμετώπισαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους. Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν στο σχολείο των παιδιών σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο. Η επιλογή του σχολείου για την πραγματοποίηση της έρευνας έγινε λαμβάνοντας υπόψη την δυνατότητα πρόσβασης των ερευνητών/τριών σε αυτό και τη συναίνεση συμμετοχής στην έρευνα του/της Διευθυντή/ντριας του σχολείου. Ως κριτήριο συμμετοχής στη μελέτη ορίστηκε η συμμετοχή των παιδιών σε πρόγραμμα ένταξης στο ελληνικό δημοτικό σχολείο. Σε δεύτερο στάδιο πραγματοποιήθηκε συνάντηση με τους γονείς των παιδιών, παρουσία διερμηνέα, ώστε να παρουσιαστεί και να εξηγηθεί η σκοπιμότητα και ο τρόπος διεξαγωγής της έρευνας. Οι γονείς, επίσης, ενημερώθηκαν για το απόρρητο των στοιχείων των παιδιών τους και της δυνατότητας να διακόψουν(τα παιδιά) οποιαδήποτε στιγμή και χωρίς περαιτέρω εξήγηση τη συμμετοχή τους σε αυτή. Συμφώνησαν εγγράφως οι 15 από το σύνολο των 20 γονέων επισημαίνοντας πως μόνο η συνέντευξη θα μαγνητοφωνηθεί και δε θα χρησιμοποιηθεί κάποιο άλλο τεχνολογικό μέσο. Επίσης, εξηγήθηκε και συζητήθηκε με τα παιδιά η έρευνα, ο σκοπός της, ο τρόπος διεξαγωγής της και θέματα απορρήτου (ότι δηλαδή δεν θα υπάρχει πουθενά το όνομα τους) ώστε να εκφράσουν οποιαδήποτε ερώτηση και κατόπιν ζητήθηκε και η δική τους συγκατάθεση συμμετοχής. Επιπλέον, κατέστη σαφές πως μπορούσαν να σταματήσουν οποτεδήποτε και για οποιοδήποτε λόγο.

Πίνακας 1

Βασικά δημογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων/ουσών

Παιδί- πρόσφυγας	Φύλο	Ηλικία	Καταγωγή
------------------	------	--------	----------

π1	Κορίτσι	6 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π2	Κορίτσι	10 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π3	Κορίτσι	10 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π4	Κορίτσι	10 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π5	Κορίτσι	11 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π6	Κορίτσι	11 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π7	Κορίτσι	12 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π8	Αγόρι	7 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π9	Αγόρι	8 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π10	Αγόρι	9 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π11	Αγόρι	9 χρονών	Συρία
π12	Αγόρι	11 χρονών	Αφγανιστάν
π13	Αγόρι	11 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π14	Αγόρι	12 χρονών	Κούρδοι του Ιράκ
π15	Αγόρι	12 χρονών	Κουβέιτ

Συλλογή των δεδομένων

Όλα τα παιδιά συμμετείχαν σε ημιδομημένη, ατομική συνέντευξη στα ελληνικά (με τη βοήθεια διερμηνέα) διάρκειας 35-45 λεπτών, μεταξύ Μαρτίου 2019 και Μαΐου 2019. Χρησιμοποιήθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη, καθώς αποτελεί μια από τις κύριες μεθόδους συλλογής δεδομένων στην ποιοτική έρευνα και η οποία αποσκοπεί στην περιγραφή και εις βάθος κατανόηση των υποκειμενικών εμπειριών των συμμετεχόντων/ουσών. Η «ημιδομημένη» μορφή συνέντευξης επιλέχθηκε καθώς προσανατολίζει τη συζήτηση σε συγκεκριμένες πτυχές του υπό μελέτη φαινομένου. Ένα από τα βασικότερα πλεονεκτήματα της είναι η δυνατότητα που δίνει στο άτομο να αφηγηθεί ελεύθερα την ιστορία του, ενώ παράλληλα, επιτρέπει στον συνεντευκτή να διατυπώσει ερωτήσεις που επιτρέπουν την εμβάθυνση και κατανόηση της εμπειρίας. Τόσο οι ερωτήσεις, όσο και οι απαντήσεις διαμορφώνονται, αναπτύσσονται και διαπλάθονται μέσω του διαλόγου μεταξύ συνεντευκτή και συμμετέχοντος/ουσας στην έρευνα. Η ημι-δομημένη συνέντευξη προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή και των δύο στη διαμόρφωση ενός από κοινού νοηματικού πλαισίου. Η συνάφεια και καταλληλότητα των ερωτήσεων και απαντήσεων αναδεικνύεται και πραγματώνεται μέσα στον διάλογο (Mishler, 1996).

Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν σε γραπτό λόγο. Δόθηκε η ευκαιρία στο κάθε παιδί να αναπτύξει και να εκφράσει τις εμπειρίες και τις απόψεις του για όσα έζησε στην χώρα του, στη διαδρομή του για να έρθει στην Ελλάδα και τη ζωή του τώρα που μένει στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις πραγματοποιήθηκαν σε απλό λόγο και όσο το δυνατόν πιο κατανοητό. Σε αυτό βοήθησαν και οι δύο πιλοτικές συνεντεύξεις που προηγήθηκαν χρονικά και επεσήμαναν λέξεις και εκφράσεις που αλλάχθηκαν ή τροποποιήθηκαν. Επιπλέον, κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων σε περίπτωση που οι ερωτήσεις αποδεικνύονταν ακατάλληλες για κάποιο παιδί επαναδιατυπώνονταν ή δίνονταν περεταίρω εξηγήσεις, ή ακόμα πραγματοποιούνταν πρόσθετες ερωτήσεις (Robson, 2007). Αν και τα παιδιά δε μιλούσαν καλά ελληνικά, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν επιτυχώς με τη σημαντική βοήθεια των διερμηνέων.

Η σειρά των ερωτήσεων δεν ήταν η ίδια, γιατί το κάθε παιδί οδηγούσε τη «συζήτηση» ανάλογα με τις εμπειρίες του/της και όσα ήθελε ή δεν ήθελε να συζητήσει. Οι ατομικές συνεντεύξεις περιελάμβαναν τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αποσκοπούσε στο να συλλεχθούν βασικά δημογραφικά στοιχεία, ώστε να σκιαγραφηθεί το προφίλ του ερωτώμενου πληθυσμού. Το δεύτερο μέρος περιελάμβανε ερωτήσεις σχετικά με τους λόγους της μετακίνησης και τις εμπειρίες του κάθε παιδιού σε σχέση με αυτή (πώς τα παιδιά πρόσφυγες νοσηματοδότησαν την μετακίνηση τους). Το τρίτο μέρος περιελάμβανε ερωτήσεις γύρω από την καθημερινότητα των παιδιών, των προκλήσεων ή/και προβλημάτων που τυχόν προκύπτουν και των τρόπων αντιμετώπισης τους.

Ανάλυση δεδομένων

Κατά τη διαδικασία της ανάλυσης των συνεντεύξεων ακολουθήθηκαν τα βήματα που προτείνει ο Smith και οι συνεργάτες του (2003, 2009): αρχικά οι ερευνητές μετέφεραν τις μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις σε μορφή γραπτού κειμένου κατά λέξη. Κατόπιν και πριν την έναρξη της διαδικασίας εντοπισμού θεματικών, έγινε επανειλημμένη ακρόαση και ανάγνωση της κάθε ατομικής συνέντευξης. Η διαδικασία αυτή επέτρεψε την απόκτηση περαιτέρω οικειότητας με τις ατομικές αφηγήσεις των παιδιών. Στο στάδιο αυτό παρατηρήθηκαν και σημειώθηκαν προτάσεις (μονάδες νοημάτων) που κατά την ερμηνεία των ερευνητών, απεικόνιζαν σημαντικές για τα παιδιά απόψεις και βιώματα. Στη συνέχεια, οι μονάδες νοημάτων κάθε συνέντευξης οργανώθηκαν σε επίπεδο θεματικών ενοτήτων. Έπειτα, οι ερευνητές σύγκριναν συνεχώς τις θεματικές που προέκυπταν από την κάθε συνέντευξη ώστε να καταλήξουν σε ένα κατάλογο κοινών θεματικών. Τέλος, οι κοινές θεματικές οι οποίες πρόεκυψαν κατατάχθηκαν σε κεντρικές θεματικές που κατά την ερμηνεία των ερευνητών αντιπροσώπευαν τις προσωπικές εμπειρίες των συμμετεχόντων.

Μεθοδολογικά ζητήματα: εγκυρότητα, αξιοπιστία

Προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητα της παρούσας έρευνας διενεργήθηκε αρχικά προκαταρκτική δοκιμή της συνέντευξης μέσω της οποίας διασφαλίσθηκε η κατανόηση των ερωτήσεων κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (Bryman, 2008). Επιπλέον, επιχειρήθηκε η σε βάθος επεξεργασία των δεδομένων καθώς κατά την ανάλυση λήφθηκαν υπόψη όλα τα δεδομένα που συνελέγησαν, χωρίς να επιλέγονται μόνο αυτά που οδηγούν σε επιθυμητά ευρήματα καθώς και η παρουσίαση και των αρνητικών ή αντιφατικών πληροφοριών που έρχονται σε αντίθεση με τα υπόλοιπα. Επιχειρήθηκε, επίσης, η σύγκριση των αποτελεσμάτων με ευρήματα προηγούμενων ερευνών στο πεδίο και τέλος, η χρήση εξωτερικού ελεγκτή -στην προκειμένη περίπτωση συναδέλφου - για την επανεξέταση της κωδικοποίησης με την οποία υπήρξε ευρύτερη σύγκλιση απόψεων ως προς την κωδικοποίηση ενισχύοντας έτσι τη συνολική εγκυρότητα έρευνας (Creswell, 2008). Για τη διασφάλιση της αξιοπιστίας καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε τα ερευνητικά ερωτήματα να είναι διατυπωμένα με σαφήνεια και ο ερευνητικός σχεδιασμός σχεδιασμένος με λεπτομέρεια και πληρότητα. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν πλήρως, ενώ τα ευρήματα υποστηρίχθηκαν με αποσπάσματα των συνεντεύξεων, συνοδευόμενα από σχόλια για το συγκεκριμένο τους (Mason, 2002).

Ανάλυση- Αποτελέσματα

Από τη συστηματική ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων, προέκυψαν 3 κεντρικές θεματικές και οι υπο-θεματικές τους (βλέπε Πίνακα 2) οι οποίες οδηγούν στη νοηματοδότηση της εμπειρίας των παιδιών που συμμετείχαν και απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω.

Πίνακας 2
Κεντρικές θεματικές και οι θεματικές που τις απαρτίζουν

Κεντρική θεματική Α: Απώλειες σημαντικών «άλλων»	1. Η απώλεια της ικανότητας των γονιών να προσφέρουν «ασφάλεια»
	2. Απώλεια του ανήκειν

Κεντρική θεματική Β:

Εσωτερικές απώλειες

1. Απώλεια ταυτότητας, ρόλων
2. Απώλεια στόχου- Κατάσταση αναμονής
3. Απώλεια αυτοεκτίμησης

Κεντρική θεματική Γ:

Εσωτερικά αποθέματα

1. Θετικές εκτιμήσεις των δυσκολιών
2. Στενότερη αλληλεπίδραση με τους γονείς
3. Θεμελίωση δεσμών με τη χώρα υποδοχής μέσω του σχολικού περιβάλλοντος

Κεντρική θεματική Α: Απώλειες σημαντικών «άλλων»

Η συγκεκριμένη κεντρική θεματική αναδεικνύει μέσα από τις αφηγήσεις των παιδιών τις αθέατες αλλά οδυνηρά πραγματικές απώλειες της μετακίνησης τους και περιλαμβάνει 2 θεματικές κατηγορίες.

1. Η απώλεια της ικανότητας των γονιών να προσφέρουν «ασφάλεια»

Η συγκεκριμένη θεματική αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά που συμμετείχαν στη συγκεκριμένη έρευνα, νοσηματοδοτούν τη μετακίνηση τους σε ένα νέο τόπο. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των απαντήσεων, κοινό στις αφηγήσεις των παιδιών είναι το γεγονός ότι αντιμετώπισαν μια απειλητική για τη ζωή συνθήκη (εχθροπραξίες, φόβος δολοφονίας) που ανάγκασε τις οικογένειες τους (και τα ίδια κατά συνέπεια) να φύγουν από τον τόπο τους και να αναζητήσουν ασφάλεια σε έναν άλλο.

Π15: «.....Ο μπαμπάς μου είπε πως πρέπει να φύγουμε και φύγαμε. Του είχανε κόψει το πόδι πιο πριν...»

Π13: «....Δεν μπορούσαμε να μείνουμε εκεί. Στους δρόμους πυροβολούσαν κάποιιοι, υπήρχαν οργανώσεις που τρομοκρατούσαν κάποιους ανθρώπους. Πριν 4 χρόνια ο μπαμπάς μου είπε πως θα φύγουμε να πάμε στην Ελλάδα...»

Π5: «Φύγαμε από το Ιράκ πριν 3 χρόνια. Όλη η οικογένεια φοβόμασταν για τη ζωή μας. Σκότωναν ανθρώπους, πυροβολούσαν. Ήταν επικίνδυνα πια εκεί. Ο μπαμπάς αποφάσισε πως έπρεπε να φύγουμε γρήγορα....»

Διαφαίνεται από τα λεγόμενα των συμμετεχόντων παιδιών η απώλεια της ψευδαίσθησης (για τα παιδιά) ότι οι γονείς τους είναι παντοδύναμοι και ικανοί να τα προστατεύουν από οποιουδήποτε κινδύνους και απειλητικές καταστάσεις. Μαζί με αυτή, χάνεται και η αίσθηση της ασφάλειας και του ελέγχου της ζωής τους και είναι δυνατό σε ορισμένες περιπτώσεις να βιώνουν “αδιανόητες αγωνίες” απέναντι σε έναν κόσμο που απειλεί να τα αφανίσει (πρβλ. «Μέριμνα» - Παπαδάτου κ.συν., 2018). Το γεγονός εξάλλου ότι κατέστησαν πρόσφυγες σημαίνει ή/ και αποδεικνύει ενδεχομένως ότι οι γονείς τους απέτυχαν στον ρόλο τους ως προστάτες της οικογένειας αφού δεν απέτρεψαν την εκούσια εκτόπιση. Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν πώς οι γονείς υπό την πίεση τέτοιων καταστάσεων αισθάνονται αποθαρρυσμένοι, υποτιμημένοι και αβοήθητοι. Μακροπρόθεσμα η συσσώρευση αυτών των αρνητικών γεγονότων ενδέχεται να έχει ως συνέπεια υψηλά επίπεδα άγχους στους ενήλικες με ανησυχητικές παράλληλα συνέπειες για τα παιδιά (Ajdukovic & Ajdukovic, 1993).

2. Απώλεια του ανήκειν

Η συγκεκριμένη θεματική αναδεικνύει το γεγονός ότι η μετακίνηση συνδέεται για τα συμμετέχοντα παιδιά με την απώλεια της αξίας της κοινότητας/συλλογικότητας, των πολύ οικείων ανθρώπων, προσωπικών αντικειμένων και χώρων και μιας ασφαλούς ρουτίνας και συνηθειών.

Π14: «...Το σπίτι μου εκεί ήταν πάρα πολύ μεγάλο! Ήταν διώροφο και μου άρεσε πάρα πολύ! Είχε πολλά δωμάτια και η γιαγιά και ο παππούς έμεναν μαζί μας. Εδώ είναι πολύ μικρό...»

Π3: «...Το σπίτι μου στο Ιράκ ήταν πολύ ωραίο, μεγάλο. Μου άρεσε γιατί είχα το δωμάτιό μου που ήταν πιο ωραίο. Είχε κοντά ένα πάρκο που έπαιζα με τις φίλες μου. Μου άρεσε...»

Π7: «...Παππούς και γιαγιά είναι στο Ιράκ, δεν μπορούσαν να φύγουν, δεν ήθελαν αφήσουν το σπίτι τους. Μου λείπουν. Μου λείπει και το Ιράκ...».

Π14: «...Μου λείπουν οι φίλοι μου, το σινεμά το μεγάλο. Ήταν ωραία στο Ιράκ. Πήγαινα στον μπαμπά μου στο σουπερ μάρκετ, μου άρεσε εκεί...»

Σύμφωνα με τη βρετανική φιλανθρωπική οργάνωση Crisis (2008) «Η έλλειψη σπιτικού δεν περιορίζεται μόνο στην έλλειψη στέγης. Ένα σπιτικό δεν αποτελεί μόνο φυσικό χώρο. Παρέχει ρίζες, ταυτότητα, ασφάλεια, μια έννοια του ανήκειν και ένα μέρος συναισθηματικής πληρότητας». Τα παιδιά που τρέπονται σε φυγή, δεν χάνουν μονάχα το σπίτι, την περιουσία τους, τα προσωπικά τους πράγματα αλλά και τη γειτονιά, το σχολείο, τους συγγενείς, τους φίλους τους και έναν οικείο τρόπο ζωής. Η διαδικασία του αποχωρισμού δεν ολοκληρώνεται με τη μετάβαση στο νέο τόπο. Συνεχίζεται συχνά για μεγάλο χρονικό διάστημα και μερικές φορές δεν ολοκληρώνεται ποτέ καθώς η απώλεια στη συγκεκριμένη συνθήκη, με ψυχαναλυτικούς όρους, είναι μερική (αφού οποιαδήποτε επαφή με τη χαμένη πατρίδα αναβιώνει τους δεσμούς) (Μαστρογιάννη, 2009). Στην περίπτωση δε που οι πρόσφυγες εγκαταλείπουν αναγκαστικά και απροετοίμαστα την πατρίδα τους η διαδικασία του πένθους είναι πιο σύνθετη και πιο εύκολη στο να περιπλακεί. Δεν μπορούν ή πολύ δύσκολα θα επιστρέψουν στη χώρα τους και άρα στην ουσία βιώνουν απώλειες και όχι απλά αποχωρισμούς (Karam et al, 2006). Με την μετακίνηση από τα σπίτια, τις κοινότητες και τη χώρα καταγωγής τους, αρκετοί πρόσφυγες φιλοξενούνται εκτοπισμένοι σε κέντρα φιλοξενίας. Σε αρκετές περιπτώσεις, δύο ή ακόμα και περισσότερες οικογένειες με παιδιά πρέπει να μοιραστούν κάποιους χώρους. Στα περισσότερα κέντρα, συχνά δεν υπάρχει χώρος για δραστηριότητες, παιχνίδι και μάθηση. Σε πολλές περιπτώσεις, οικογένειες και παιδιά που προέρχονται από αγροτικές περιοχές ενδέχεται να φιλοξενηθούν σε κέντρα προσφύγων σε μεγάλες πόλεις. Το γεγονός αυτό μπορεί να δημιουργήσει έντονα προβλήματα στα παιδιά όσον αφορά στο τι μπορούν να κάνουν σε τόσο στενούς και περιορισμένους χώρους όταν ήταν συνηθισμένα στους ανοιχτούς χώρους των αγροτικών κοινοτήτων τους (Hodes, 2000). Ακόμα και εκείνοι που στεγάστηκαν από οικογένειες υποδοχής αντιμετώπισαν έλλειψη χώρου. Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν προβλήματα που αφορούν την υψηλού επιπέδου κοινωνική πυκνότητα, την έλλειψη ιδιωτικότητας και, συχνά, την κακή ποιότητα των κατοικιών τους (Joshi & Fayyad, 2015)

Κεντρική θεματική Β: Εσωτερικές απώλειες

Η συγκεκριμένη κεντρική θεματική αναδεικνύει μέσα από τις αφηγήσεις των παιδιών τις απώλειες που αφορούν κοινωνικούς ρόλους, πεποιθήσεις για τον εαυτό τους, προσωπικές τους επιδιώξεις και περιλαμβάνει 3 θεματικές κατηγορίες.

1. Απώλεια ταυτότητας, ρόλων

Η συγκεκριμένη θεματική αφορά την κατανόηση των διαφορετικών κοινωνικών ρόλων των φύλων στη χώρα υποδοχής. Γενικότερα μέσα από το λόγο των παιδιών διαφαίνονται οι σκέψεις τους για τις δικές τους (παραδοσιακές) αξίες και τρόπους ζωής και την επαφή με νέες. Οι συγκεκριμένες απώλειες έχουν ισχυρό αντίκτυπο στη ζωή πολλών παιδιών. Πολύ δε περισσότερο αν τα παιδιά περάσουν από την αγχωτική και οδυνηρή περίοδο επαναπροσαρμογής με την επιστροφή τους στον τόπο προέλευσης τους (Fazel & Stein, 2003).

Π3: «...Ο μπαμπάς μου ήταν μουσικός. Η μαμά μου στο σπίτι καθόταν. Όλες οι γυναίκες στο Ιράκ είναι στο σπίτι και δε δουλεύουν....»

Π7: «...Ο μπαμπάς δούλευε σε σούπερ μάρκετ και η μαμά σπίτι. Όλες οι γυναίκες στο σπίτι....»

Π10: «...Μόνο ο μπαμπάς μου δούλευε, η μαμά ήταν στο σπίτι.... Όχι, καθόταν σπίτι να φροντίζουν τα παιδιά και να καθαρίζουν, να μαγειρεύουν....»

Οι συγκεκριμένες αναφορές των παιδιών δείχνουν ότι τα ίδια και οι γονείς τους ταλαντεύονται ανάμεσα στο καινούργιο, το διαφορετικό που φέρνει το νέο περιβάλλον και το οικείο που εμπεριέχεται στον παραδοσιακό τρόπο ζωής τους με συνέπεια την ενδεχόμενη ανατροπή της δυναμικής των σχέσεων στην οικογένεια. Η ενσωμάτωση στη νέα χώρα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ευελιξία που έχει κάποια/ος να ταλαντεύεται ανάμεσα στις νέες αξίες, συνήθειες, πρακτικές (τάση για αλλαγή) και στη διατήρηση της πολιτισμικής της/του ταυτότητας (τάση διατήρησης της παράδοσης) (Joshi & Fayyad, 2015).

2. Απώλεια στόχου- Κατάσταση αναμονής

Η συγκεκριμένη θεματική αναδεικνύει το γεγονός ότι αρκετά παιδιά μέσα από τις αφηγήσεις τους φαίνεται να μπαίνουν σε μια κατάσταση αναμονής και δεν περιμένουν τίποτα άλλο πέρα από το ταξίδι (στη συγκεκριμένη περίπτωση) προς τη Γερμανία. Είναι σαν να παγώνει ο χρόνος, να σταματά η ζωή τους (με αυτή την αναμονή) και να υπάρχει η αίσθηση ότι όλα θα γίνουν στο μέλλον, ότι η ζωή θα ξαναρχίσει μετά το ταξίδι τους (Καραβέλλα & Γκιωνάκης, 2006). Οι στόχοι, τα όνειρα, και οι επιδιώξεις τους μπορεί να υλοποιηθούν, μπορεί όμως και όχι.

Π4: «...Όχι, θα πάμε στη Γερμανία. Δε χρειάζονται τα ελληνικά εκεί....»

Π11: «.....Όχι. Θα πάμε στη Γερμανία και θέλω να μάθω γερμανικά....»

Π7: «...Θέλουμε να πάμε Γερμανία αλλά δε μας αφήνουν. Περιμένουμε να μας πουν πότε θα μπορέσουμε να φύγουμε. Εκεί είναι πιο καλά, μας λένε ότι έχει δουλειές....»

Από την άλλη πλευρά, αυτή η “in transit” συνθήκη μπορεί να λειτουργήσει και ανακουφιστικά, ως ένα «διάλειμμα», ειδικά όταν οι συνθήκες διαβίωσης παρέχουν ασφάλεια και ευκαιρίες γνωστικής, συναισθηματικής και κοινωνικής ανάπτυξης στο πλαίσιο ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος. Δίνεται στα παιδιά η δυνατότητα να ενταχθούν σε μια ασφαλή ρουτίνα, να επιστρέψουν στο παιχνίδι, να ωφεληθούν από δημιουργικές δραστηριότητες ή/και να πάνε σχολείο, να αναπτύξουν σχέσεις με άλλα παιδιά και να επιστρέψουν στις σκανδαλιές και άλλες συνήθειές τους. Κατά αυτό τον τρόπο, εν μέσω μιας μετάβασης κατασκευάζεται μια κανονικότητα και εδραιώνεται μια νέα καθημερινότητά, που βοηθά τα παιδιά να εστιάσουν και να επενδύσουν το παρόν («Μέριμνα» - Παπαδάτου κ.συν., 2018).

3. Απώλεια αυτοεκτίμησης

Η συγκεκριμένη θεματική αναδεικνύει τις αρνητικές στάσεις που εκδηλώνονται (κατά τα συμμετέχοντα παιδιά) προς τα ίδια. Τέτοιου είδους στάσεις και συμπεριφορές προς «ξένους», προσφυγικούς/μεταναστευτικούς πληθυσμούς αποτελούν συχνά έναν ψυχολογικό μηχανισμό «αυτοπροστασίας» απέναντι σε μια συνθήκη εγγύτητας με τον «ξένο» (αυτόν που διαφοροποιείται από την τοπική κοινότητα και την κοινωνική ταυτότητα των μελών της) (Γιαννακόπουλος κ.συν., 2016).

Π7: «...Έχω φίλες τις Π2, Π3, Π4 και Π5...» (Έχεις φίλες από την Ελλάδα;) « Δεν έχω φίλες από εδώ. Δε θέλω.» (Πώς και δε θέλεις;) «Δε μας θέλουν, πιστεύουν πως είναι ανώτερες από εμάς.»

Π5: «.....Μου μίλησαν οι άλλες κοπέλες αλλά δεν ήθελα.» (Γιατί δεν ήθελες;) «Πιστεύουν πως εμείς είμαστε πιο κάτω από αυτούς.»

Π2: «...Δε μου αρέσει να πηγαίνω πάνω στην άλλη τάξη με την άλλη κυρία. Θέλω να είμαι κάτω....»

Η αναφορά από τα παιδιά σε θέματα διαχωρισμού στο σχολείο πιθανώς λόγω πολιτισμικών και φυλετικών διαφορών έχει ως συνέπεια την δυσκολία να νιώσουν ασφάλεια και οικειότητα στη νέα τους πραγματικότητα. Τα γλωσσικά εμπόδια, το διαφορετικό εθνοκοινωνικό υπόβαθρο ακόμα και το διαφορετικό θρήσκευμα μπορεί να προκαλέσει διακρίσεις εις βάρος τους επηρεάζοντάς τα τόσο συναισθηματικά όσο και κοινωνικά και κατ'επέκταση, τη σχολική τους επίδοση ή ακόμα και τη διακοπή φοίτησης από το σχολείο (McBrien, 2005).

Η μετακίνηση μπορεί να οδηγήσει σε υψηλά επίπεδα στρες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο με αποτέλεσμα την απώλεια της αξίας της κοινότητας/συλλογικότητας, την αύξηση της προκατάληψης και της ακαμψίας απέναντι σε άλλες κοινωνικές ομάδες και προβλήματα ενσωμάτωσης σε ένα νέο κοινωνικό περιβάλλον (που εντείνονται για τους πρόσφυγες και τις οικογένειες που επανα-εγκαθίστανται) (Porter&Haslam,2005). Αντίθετα η προσαρμογή υποστηρίζεται όταν η χώρα υποδοχής διευκολύνει την ενσωμάτωση, χωρίς να περιθωριοποιεί τους πρόσφυγες («Μέριμνα» - Παπαδάτου κ.συν, 2018).

Κεντρική θεματική Γ: Εσωτερικά αποθέματα

Η συγκεκριμένη κεντρική θεματική αναδεικνύει μέσα από τις αφηγήσεις των παιδιών τους τρόπους διαχείρισης των αντιξοοτήτων που συνάντησαν και συνεχίζουν να συναντούν και περιλαμβάνει 3 θεματικές κατηγορίες.

1. Θετικές εκτιμήσεις των δυσκολιών

Η θεματική αυτή αναδεικνύει την αναστοχαστική ικανότητα των παιδιών όσον αφορά στην ανεξέλεγκτη και απρόβλεπτη τροπή των γεγονότων στη ζωή τους. Όπως φαίνεται στις παρακάτω αφηγήσεις τα παιδιά δεν ήθελαν να φύγουν από την χώρα τους. Στενοχωριούνται που αναγκάστηκαν ουσιαστικά να αφήσουν τη ζωή τους εκεί.

Π3: «.....Δεν ήθελα να φύγω, μου άρεσε εκεί. Στεναχωρήθηκα. Πήγαίνα σχολείο, είχα τους φίλους μου, όμως φοβόμουν να μείνω...»

Π5: «....Μου άρεσε πολύ στο Ιράκ, έκανα πολλά πράγματα. Στεναχωρήθηκα πολύ, δεν ήθελα να φύγω, αλλά και χάρηκα που ήρθαμε Ελλάδα γιατί φοβόμουν να μείνουμε εκεί....»

Στις συγκεκριμένες δηλώσεις διαφαίνεται επίσης και η ικανότητα μιας νέας νοηματοδότησης, ερμηνείας και διαχείρισης των δυσκολιών που προέκυψαν. Δεν απωθούν ή αποσύρονται μπροστά στα εμπόδια που συναντούν αλλά αναγνωρίζουν τις αντιξοότητες και προσπαθούν να συμβάλλουν με τον τρόπο τους (νέα νοηματοδότηση) στην αντιμετώπισή τους. Ειδικότερα, στην πρώτη δήλωση γίνεται προσπάθεια να δικαιολογηθεί η μετακίνηση

μέσω του φόβου, παρά τις δεδομένες απώλειες, ενώ στη δεύτερη το φόβο διαδέχεται η χαρά της ενεργητικής αντιμετώπισης των δυσκολιών γεγονός που υποδεικνύει ότι η ψυχική ανθεκτικότητα είναι μια δυναμική διεργασία η οποία ενέχει τη θετική αντιμετώπιση και την προσπάθεια προσαρμογής στις αντίξοες συνθήκες. Η προσπάθεια αυτή της νέας νοηματοδότησης μπορεί να διευκολύνει την ένταξη της εμπειρίας της προσφυγιάς στην ιστορία της ζωή τους. Η θεωρία, η έρευνα και η κλινική πρακτική φαίνεται να καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η απάντηση σε κάθε αντιξοότητα θα επηρεαστεί σημαντικά και από την εκτίμηση της κατάστασης που θα κάνει το άτομο καθώς και από τη δυνατότητά του να ενσωματώσει τελικά την εμπειρία με τρόπο θετικό (Everly & Lating, 2013)

2. Στενότερη αλληλεπίδραση με τους γονείς

Η μετακίνηση συχνά περιλαμβάνει πολλές προκλήσεις και κινδύνους που συχνά ανακαλύπτονται στη διαδρομή (Μέριμνα» - Παπαδάτου κ.συν., 2018). Η συγκεκριμένη θεματική αναδεικνύει αυτές τις δυσκολίες, το έντονο αίσθημα ανασφάλειας που έζησαν τα παιδιά κατά τη διάρκεια της μετακίνησης αλλά και έναν τρόπο αντιμετώπισης τους.

Π3: «.....Ενιωθα την καρδιά μου να χτυπάει πολύ δυνατά, θα έκανε μπαμ. Φοβόμουν. Είχε πάρα πολύ ζέστη και διψούσα. Κάποιοι χτυπούσαν με τη ζώνη όσους σταματούσαν..... ήμουν συνεχώς στην αγκαλιά της μαμάς μου...»

Π8: «.....Φοβόμουν πολύ! Κρυβόμουν στην αγκαλιά της μαμάς μου. Τα μεγάλα αγόρια τα χτυπούσαν με μια ζώνη κάποιιοι.....»

Π9: «.....Με κρατούσε η μαμά μου στην αγκαλιά γιατί φοβόμουν πολύ.....»

Με βάση τις αφηγήσεις τους τα παιδιά απέναντι σε αυτές τις έντονα επισφαλείς συνθήκες αντέδρασαν επιδιώκοντας μια πιο στενή σχέση με τους γονείς τους. Στην περίπτωση αυτή πολύ σημαντική ήταν και η στάση των γονιών τους οι οποίοι ενίοτε δυσκολεύονται ιδιαίτερα να διαχειριστούν τις αντιξοότητες, τις προσωπικές τους απογοητεύσεις και να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στο γονικό τους ρόλο. Η ικανότητα των γονιών να αναγνωρίζουν και να ανταποκρίνονται στις συναισθηματικές και κοινωνικές ανάγκες των παιδιών τους φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο στην ψυχική τους υγεία. Διότι, καθώς τα παιδιά είναι πιο ευάλωτα σε όσα διαδραματίζονται στη ζωή τους και αδυνατούν να κατανοήσουν και να διαχειριστούν πλήρως ότι τους συμβαίνει διαφαίνεται το ενδεχόμενο οι εμπειρίες αυτές να είναι ικανές να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την επιβάρυνση της ψυχικής τους υγείας. Επιπλέον, σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα εκτίθενται συχνά σε συμβάντα αδικίας, βίας και υποτίμησης και υπάρχει ο κίνδυνος οι αρνητικές αυτές εμπειρίες να έχουν ως συνέπεια την αίσθηση απελπισίας, αδυναμίας, την έλλειψη σκοπού στη ζωή τους, και αποθάρρυνσης τους (De Haene et al., 2007).

3. Θεμελίωση δεσμών με τη χώρα υποδοχής μέσω του σχολικού περιβάλλοντος

Η συγκεκριμένη θεματική αναδεικνύει τον διαμεσολαβητικό ρόλο του σχολικού περιβάλλοντος, καθώς ως ένα μη απειλητικό και ασφαλές πλαίσιο που σέβεται και αποδέχεται μπορεί να μεταφέρει στα παιδιά την ίδια αίσθηση και για το νέο πολιτισμικό και κοινωνικό τους πλαίσιο. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικός ο ρόλος κι η ευαισθησία του εκπαιδευτικού, που θα προσεγγίσει το παιδί (McBrien, 2005). Αρκετά από τα παιδιά αναφέρθηκαν στο σχολικό τους περιβάλλον ως ένα μέρος ασφαλές στο οποίο κοινωνικοποιούνται και δημιουργούν φιλίες. Αναφέρθηκαν επίσης με θετικό τρόπο και για τις διαφορές στον τρόπο προσέγγισης και

διαχείρισης των παιδιών από τους δασκάλους (στις δύο χώρες), γεγονός που αφήνει να διαφανεί και η συναισθηματική τους επένδυση στους νέους τους δασκάλους.

Π1: «...Μου αρέσει στο σχολείο. Στην τάξη γράφω και διαβάζω, στην αυλή παίζω με τις φίλες μου. Είναι ωραία...»

Π7: «...Στο σχολείο ο κύριος χτυπούσε τα άλλα παιδιά, εμένα όχι, γιατί διάβαζα. Δε μου άρεσε που τα χτυπούσε. Εδώ δεν τα χτυπάει, είναι πιο καλά...»

Π6: «...Μου αρέσει πολύ! Μαθαίνω να γράφω και να διαβάζω. Έκανα φίλους από Κουρδιστάν και από Ελλάδα...»

Ερευνητικά δεδομένα αναφέρουν πως η ικανότητα των παιδιών να συνάπτουν νέες σχέσεις και να δημιουργούν στενές φιλίες με συνομηλίκους σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ανάπτυξη της ψυχικής τους ανθεκτικότητας (Platt et al., 2001). Επίσης φαίνεται να προσαρμόζονται γρηγορότερα από τους γονείς τους σε ένα νέο περιβάλλον, με την εισαγωγή τους στο σχολείο, την εκμάθηση της νέας γλώσσας και την επαφή τους με νέες αξίες λόγω της ένταξής τους στην ομάδα των συνομηλίκων (El-Khano et al., 2015).

Το σχολείο μπορεί να γίνει για αυτά τα παιδιά ένα ασφαλές μέρος, όπου μπορούν να αποκτήσουν γνώσεις και δεξιότητες και να κοινωνικοποιηθούν. Μπορεί να τα βοηθήσει να αποκαταστήσουν σε κάποιο βαθμό μια κανονικότητα στη ζωή τους και να καλλιεργήσουν μελλοντικούς στόχους (Correa-Velez et al., 2010).

Παράλληλα, τα παιδιά με προσφυγικό υπόβαθρο χρειάζεται να καλύψουν συχνά πρόσθετες επείγουσες ανάγκες, προκειμένου να μπορέσουν να ωφεληθούν από τις νέες εμπειρίες που τους παρέχει η εκπαίδευση. Για παράδειγμα, τα παιδιά των προσφύγων πρέπει να εξισορροπούν την κατάκτηση αρκετών νέων δεδομένων από την κουλτούρα της χώρας υποδοχής για να ταιριάζουν στο σχολείο, αλλά και να διατηρούν και αρκετές από τις πολιτισμικές σταθερές τους ώστε να είναι «ευτυχισμένοι» οι γονείς τους στο σπίτι (Correa-Velez et al., 2015).

Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν, επίσης, ότι τα παιδιά πρόσφυγες αντιμετωπίζουν συχνές διακοπές στη σχολική τους φοίτηση αλλά και τη χαμηλή ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Από την άλλη πλευρά έχουν πολύ χρόνο στη διάθεση τους αλλά λίγες ευκαιρίες να τον αξιοποιήσουν με απολαυστικό ή τουλάχιστον χρήσιμο τρόπο. Αν και γίνονται (εκτεταμένες κάποιες φορές) προσπάθειες οργάνωσης της σχολικής τους φοίτησης, λιγότερα από το μισά παιδιά εγγράφονται αμέσως μετά την άφιξή τους, σε οποιοδήποτε εκπαιδευτικό περιβάλλον και βαθμίδα είναι διαθέσιμα, δεδομένου και των συνθηκών. Ο κύριος λόγος για αυτό το χαμηλό επίπεδο εγγραφής φαίνεται να είναι και το γεγονός ότι πολλοί γονείς δεν θέλουν τα παιδιά τους να ξεκινήσουν ένα νέο σχολείο, διότι ελπίζουν ότι σύντομα θα μετεγκατασταθούν (Joshi & Fayyad, 2015).

Συζήτηση

Η παρούσα μελέτη εστίασε στη διερεύνηση α) των αντίξων συνθηκών που αντιμετωπίσαν ή/και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν τα συμμετέχοντα παιδιά (παράγοντες επικινδυνότητας) και β) των παραγόντων εκείνων που (για τα συμμετέχοντα παιδιά) λειτούργησαν ή/και συνεχίζουν να λειτουργούν ως παράγοντες ομαλής προσαρμογής (προστατευτικοί παράγοντες-ψυχική ανθεκτικότητα). Ο όρος «ψυχική ανθεκτικότητα» υποδηλώνει μια δυναμική διαδικασία κατά την οποία το άτομο εμφανίζει θετική προσαρμογή ή την ικανότητα να διατηρήσει ή να ανακτήσει την ψυχική του υγεία μέσα σε πλαίσιο προκλήσεων ή αντίξων συνθηκών χρησιμοποιώντας τις ικανότητές και τα διαθέσιμα υποστηρικτικά συστήματά του (Miller&Daniel, 2007). Θεωρείται ως συνέπεια των προστατευτικών διαδικασιών που δεν εξαλείφουν τους κινδύνους και το άγχος, αλλά επιτρέπουν στο άτομο να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις δυσκολίες και τις αντιξοότητες και να αντισταθμίσει τους παράγοντες επικινδυνότητας με τη βοήθεια προστατευτικών παραγόντων (Rutter, 2012).

Η ανάλυση των αφηγήσεων ανέδειξε ως κύριες αντιξοότητες τις απώλειες σημαντικών «άλλων» και τις εσωτερικές απώλειες. Η πρώτη με βάση τις αφηγήσεις των παιδιών αντανακλά την απώλεια μιας ασφαλούς καθημερινότητας την οποία εγγυούταν οι γονείς. Η δεύτερη κύρια θεματική περιλαμβάνει την πρόκληση της μετεγκατάστασης σε μια νέα χώρα σε κλίμα αβεβαιότητας και παρατεταμένης αναμονής που ακινητοποιεί. Τα παιδιά φεύγοντας, δεν έχασαν μόνο το σπίτι και τα πράγματα τους, αλλά και τη γειτονιά, το σχολείο, τους συγγενείς, τους φίλους τους, έναν δομημένο τρόπο ζωής και ενδεχομένως τους στόχους και τις επιδιώξεις τους για το μέλλον. Επομένως, η απώλεια αφορά όλα εκείνα που θεωρούνταν οικεία, καθημερινά και υπό αυτή την ιδιότητα τους ασφαλή και την προσπάθεια οικειοποίησης νέων τρόπων (ζωής), συνηθειών, πρακτικών που δεν είναι πάντα συμβατοί με ότι «παραδοσιακά» θεωρούνταν θεμιτό ή/και αποδεκτό. Τα παραπάνω ευρήματα βρίσκονται σε συμφωνία με ερευνητικά δεδομένα που δείχνουν ότι σημαντικές πηγές άγχους, όσον αφορά στην μετακίνηση παιδιών, είναι η απώλεια και/ή διατάραξη των οικογενειακών και σημαντικών κοινωνικών δικτύων, η απώλεια σημαντικών προσώπων, η φτώχεια, η ανεπαρκής στέγαση και η απώλεια της αξίας της ζωής αλλά και των σχεδίων για αυτή (Betancourt et al., 2015· Miller et al., 2002). Το επιβεβλημένο δε της μετακίνησης, η ίδια η διαδικασία της μετακίνησης και η υποδοχή από την κοινωνία εγκατάστασης αποτελούν μακρο-παράγοντες που δυνητικά σχετίζονται με την επιβάρυνση της ψυχικής υγείας (Μαστρογιάννη, 2009).

Οι αφηγήσεις των παιδιών ανέδειξαν ως σημαντικό παράγοντα ομαλής προσαρμογής την αξιοποίηση των προσωπικών τους αποθεμάτων. Ειδικότερα, μέσα από τις αφηγήσεις των παιδιών αναδύθηκαν η εποικοδομητική εκτίμηση/αξιολόγηση των δυσκολιών, η εντατικοποίηση της σχέσης με τους γονείς και η δημιουργία δεσμών με την κοινότητα (σχολείο, εκπαιδευτικοί και φίλοι) ως προστατευτικοί παράγοντες ικανοί να προάγουν την ψυχική ανθεκτικότητα των παιδιών. Εύρημα σύμφωνο και με άλλα ερευνητικά δεδομένα (πρβλ., Hodes et al., 2008· Luthar et al., 2000). Προτείνεται, δηλαδή, μέσα από τις αφηγήσεις των παιδιών ότι οι εσωτερικοί προστατευτικοί παράγοντες (αποθέματα) με τη σύμπραξη εξωτερικών προστατευτικών δυνάμεων (δεκτικότητα της κοινότητας) είναι ικανοί να μειώσουν τις επιδράσεις των δυσμενών καταστάσεων που αντιμετωπίζουν (απώλειες «άλλων» και εσωτερικές απώλειες όπως ερμηνεύτηκαν από τους ερευνητές). Τα παραπάνω συμφωνούν με δεδομένα ερευνών που δείχνουν ότι η ψυχική ανθεκτικότητα ως δυναμική διαδικασία περιλαμβάνει την αλληλεπίδραση μεταξύ επισφαλών συνθηκών και προστατευτικών παραγόντων, εσωτερικών και εξωτερικών, που ενεργοποιούνται για να τροποποιήσουν τις όποιες δύσκολες καταστάσεις αντιμετωπίζει το άτομο (Masten, 2014). Επίσης, τα ερευνητικά δεδομένα της παρούσας έρευνας βρίσκονται σε συμφωνία με αποτελέσματα ερευνών που τονίζουν ότι η ψυχική ανθεκτικότητα εκτείνεται πέρα από την έννοια ενός σταθερού ατομικού χαρακτηριστικού (πρβλ., Luthar et al., 2000· Rutter, 2006). Είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο που περιλαμβάνει ατομικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες (Masten & Motti-Stefandi, 2008).

Συνολικά, οι θετικές σχέσεις με στοργικούς ενήλικες και η αποτελεσματική γονεϊκή παρουσία, η θετική νοηματοδότηση και η υποστήριξη της κοινότητας φαίνεται κατά τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων παιδιών και σύμφωνα με τις ερμηνείες των ερευνητών να ασκούν προστατευτική επιρροή, συμβάλλοντας στην προαγωγή της ψυχικής ανθεκτικότητας. Το εύρημα αυτό συνάδει με το γεγονός ότι η ψυχική ανθεκτικότητα δεν προκύπτει μέσα από σπάνιες ή ειδικές ιδιότητες, αλλά από την καθημερινή χρήση των αποθεμάτων που διαθέτουν τα παιδιά, οι οικογένειές τους και οι κοινωνίες στις οποίες ζουν (Masten, 2014). Έχοντας υπόψη τις αρχές και τους σκοπούς της ποιοτικής μεθόδου, καθώς και το συγκεκριμένο πλαίσιο στο οποίο διεξήχθη η έρευνα τα αποτελέσματα δεν είναι εξ' ορισμού γενικεύσιμα (Burman, 1994). Η γενίκευση τους θα εξυπηρετούνταν με διαφορετικό ερευνητικό σχεδιασμό.

Συνολικά, βασική έγνοια των ερευνητών ήταν η δημιουργία ενός ασφαλούς χώρου (πλαισίου) ο οποίος θα μπορούσε να εμπεριέξει τις ιστορίες και τις αφηγήσεις των παιδιών, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που ενδεχομένως να υπήρχε έντονη συναισθηματική φόρτιση. Το γεγονός ότι τα παιδιά εμπιστεύτηκαν τις ιστορίες τους, επιδεικνύοντας μια ευρεία γκάμα συναισθημάτων αποτελεί ένδειξη μιας περιέχουσας λειτουργίας του χώρου και των προσώπων που τα υποδέχτηκαν. Η κοινή προέλευση των περισσότερων παιδιών λειτούργησε

μάλλον θετικά (και ίσως όχι μόνο στη συγκεκριμένη συνθήκη) καθώς διαφάνηκε μια συναισθηματική σύνδεση μεταξύ τους ικανή να μεταδώσει ασφάλεια. Η παρουσία του/της διερμηνέα υπήρξε πολύ σημαντική καθώς όπως φάνηκε οι αποχρώσεις των εκφράσεων του προφορικού λόγου μπορεί να είναι τόσο λεπτές που μπορεί να εμποδίσουν την προσπάθεια δημιουργίας μιας αξιόπιστης σχέσης. Σε ένα δεύτερο επίπεδο φάνηκε πώς η παρουσία του/της είχε και ένα διαμεσολαβητικό ρόλο καθώς η εμπιστοσύνη προς αυτόν/αυτή εξασφάλισε και την εμπιστοσύνη προς τους ερευνητές.

Στην παρούσα μελέτη τα περισσότερα παιδιά κατάφεραν να διαχειριστούν την καθημερινότητα τους και να είναι λειτουργικά κάνοντας σχέδια για το μέλλον. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται ότι δεν βίωσαν/βίωναν έντονο άγχος, συναισθήματα ανασφάλειας και θλίψης. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε δηλαδή μέσα από τις αφηγήσεις τους ότι οι παράγοντες επικινδυνότητας και οι προστατευτικοί παράγοντες συνυπάρχουν. Ήταν επίσης ιδιαίτερα αντιληπτό στους ερευνητές ότι τα παιδιά συμμετέχοντας άμεσα στην καθημερινή ζωή και στις συνήθειες δραστηριότητες (π.χ. σχολείο) είχαν την ευκαιρία να ανταπεξέρθουν πιο εύκολα στις νέες συνθήκες (π.χ. γειτονιά) και να μάθουν γρηγορότερα και ευκολότερα τη νέα γλώσσα. Για αυτό το λόγο είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι οι αλλαγές που επήλθαν στα παιδιά αφορούσαν και σε θετικές και σε αρνητικές συνέπειες και είναι πολύ σημαντικό αυτές να αναγνωριστούν ώστε να αποφευχθεί η θεώρηση τους μόνο μέσα από στερεότυπες φόρμες και υπεραπλουστεύσεις (π.χ. ταυτότητα θύματος). Για τους παραπάνω λόγους, επίσης, καθίσταται σημαντική η κατανόηση των προσωπικών εμπειριών για τον σχεδιασμό των παρεχόμενων υπηρεσιών στο πλαίσιο που ακολουθεί τη φυγή (Bronstein & Montgomery, 2011). Υπό αυτό το πρίσμα η παρούσα έρευνα προσπάθησε να αναδείξει και να αναγνωρίσει την πολυπλοκότητα μιας κατάστασης στην οποία η εμπειρία και τα βιώματα της προσφυγιάς δεν είναι παρά μια από τις πολλές διαστάσεις που συγκροτούν την ταυτότητα των παιδιών που συμμετείχαν. Έρευνες που θα αφορούν την αξιολόγηση των προγραμμάτων βοήθειας στα παιδιά και τους έφηβους πρόσφυγες (όσον αφορά στην ικανοποίηση και την αποτελεσματικότητά τους) θα ήταν, επίσης, πολύ χρήσιμες καθώς θα μπορούσε να γίνει μια αντιστοίχιση με τις ανάγκες τους αλλά και με τις ανάγκες ενδεχομένως των οικογενειών τους.

Βιβλιογραφία

- Ajdukovic, M, & Ajdukovic, D. (1993). Psychological well-being of refugee children. *Child Abuse and Neglect*, 17(6), 843-854.
- Bean, T., Derluyn, I., Eurelings-Bontekoe, E., Broekaert, E., & Spinhoven, P. (2007). Comparing Psychological Distress, Traumatic Stress Reactions, and Experiences of Unaccompanied Refugee Minors With Experiences of Adolescents Accompanied by Parents. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 195(4), 288-297. <https://doi:10.1097/01.nmd.0000243751.49499>
- Betancourt, T. S., & Khan, K. T. (2008). The mental health of children affected by armed conflict: protective processes and pathways to resilience. *International review of psychiatry (Abingdon, England)*, 20(3), 317-328. <https://doi.org/10.1080/09540260802090363>
- Betancourt, T. S., Abdi, S., Ito, B. S., Lilienthal, G. M., Agalab, N., & Ellis, H. (2015). We left one war and came to another: resource loss, acculturative stress, and caregiver-child relationships in Somali refugee families. *Cultural diversity & ethnic minority psychology*, 21(1), 114-125. <https://doi:10.1037/a0037538>
- Bronstein, I., & Montgomery, P. (2011). Psychological Distress in Refugee Children: A Systematic Review. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 14(1), 44-56. <https://doi:10.1007/s10567-010-0081-0>
- Burman, E (1994) Interviewing, in Banister, P, Burman, E, Parker, I, Taylor, M, & Tindall, C (1994) *Qualitative methods in psychology: A research guide*. Open University Press.
- Bryman, A. (2008) *Social research methods*. 3rd Edition, Oxford University Press. New York.
- Castles, S., Loughna, S., & Crawley, H. (2004). *States of conflict: The causes of forced migration to the EU*. Institute for Public Policy Research.
- Creswell, J. W. (2008). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (3rd ed.). Pearson Education, Inc.

- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (3rd ed.). Sage Publications, Inc.
- Correa-Velez, I., Gifford, S. M., & Barnett, A. G. (2010). Longing to belong: social inclusion and wellbeing among youth with refugee backgrounds in the first three years in Melbourne, Australia. *Social science & medicine* (1982), 71(8), 1399–1408. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.07.018>
- Correa-Velez, I., Gifford, S. M., & McMichael, C. (2015). The persistence of predictors of wellbeing among refugee youth eight years after resettlement in Melbourne, Australia. *Social science & medicine*, 142, 163–168. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.08.017>
- Crisis (2008). About homelessness. Ανακτήθηκε Φεβρουάριο 3, 2019 από <https://pdfs.semanticscholar.org/e787/6230b9097c910d935c9cf66b39e7e7338178.pdf>.
- De Haene, L., Grietens, H., & Verschueren, K. (2007). From symptom to context: A review of the literature on refugee children's mental health. *Hellenic Journal of Psychology*, 4(3), 233–256.
- El-Khano, A., Ulph, F., Peters, S., & Calam, R. (2015). *The challenges of parenting in refugee situations of immediate displacement*. War Trauma Foundation.
- Everly, G. S. & Lating, J. M. (2013). Resilience: The Final Frontier. In: *A Clinical Guide to the Treatment of the Human Stress Response* (3rd ed., pp. 143–154). Springer.
- Fazel, M., & Stein, A. (2003). Mental health of refugee children: comparative study. *British Medical Journal*, 327, (7407), 134.
- Fazel, M., Wheeler, J., & Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7,000 refugees resettled in Western countries: A systematic review. *The Lancet*, 365(9467), 1309–1314.
- Fergus, S. & Zimmerman, A. (2005) Adolescent Resilience: A Framework for Understanding Healthy Development in the Face of Risk. *Annual Review of Public Health*, 26, 399–419.
- Γεωργιάδη, Ε. (2012). Ασυνόδευτοι αλλοδαποί ανήλικοι στην Ελλάδα. Ζητήματα ιατρικής και ψυχοκοινωνικής προσέγγισης. *Σύναψις*, 8, 9–15.
- Γιαννακόπουλος, Γ., Αναγνωστόπουλος, Δ., & Λαζαράτου, Ε. (2016). Ψυχική επιβάρυνση των παιδιών των προσφύγων. *Σύναψις*, 12, 18–19.
- Grigoropoulos, I. (2020a). Family bonds in the midst of adversity. Insights into refugee children's coping ways. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 26 (1), 222–230. <https://doi.org/10.1177%2F1359104520964508>
- Grigoropoulos, I. (2020b). Move on, no matter what... Young refugee's accounts of their displacement experiences, *Childhood*, 28 (1), 170–176. <https://doi.org/10.1177%2F0907568220944988>
- Grotberg, E. (2009). Three Sources of Resilience. *Head Start Bulletin*, 80. Ανακτήθηκε Δεκέμβριος 12, 2018 από: <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov>
- Herrman, H., Stewart, D. E., Diaz-Granados, N., Berger, E. L., Jackson, B., & Yuen, T. (2011). What is Resilience? *The Canadian Journal of Psychiatry*, 56(5), 258–265. <https://doi.org/10.1177/070674371105600504>
- Hjemdal O, Friborg O, Stiles TC et al. (2006). A new scale for adolescent resilience: Grasping the central protective resources behind healthy development. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 39, 84–96. <https://doi.org/10.1080/07481756.2006.11909791>
- Hodes, M. (2000). Psychological distressed refugee children in the United Kingdom. *Child Psychology & Psychiatry Review*, 5(2), 57–68. <https://doi.org/10.1017/S136064170000215X>
- Hodes, M., Jagdev, D., Chandra, N., & Cunniff, A. (2008). Risk and resilience for psychological distress amongst unaccompanied asylum seeking adolescents. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 49(7), 723–732. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2008.01912.x>
- Joshi P. T., Fayyad J. A. (2015) Displaced children: the psychological implications. *Child & Adolescence Psychiatric Clinics of North America* 24(4), 715– 730. <https://doi:10.1016/j.chc.2015.06.003>
- Karam, E., G, Mneimneh, Z., N, Karam, A., N, Fayyad J., A, Nasser S., C., Chatterji, S, & Kessler, R., C. (2006) Prevalence and treatment of mental disorders in Lebanon: a national epidemiological survey. *Lancet*, 367(9515), 1000–1006. [https://doi:10.1016/s0140-6736\(06\)68427-4](https://doi:10.1016/s0140-6736(06)68427-4)
- Καραβέλλα, Μ., & Γκιωνάκης, Ν. (2006). Οι «προδομένοι». Μελέτη μιας περίπτωσης από τη Συρία. *Σύναψις*, 12, 8–13.
- Λαδοπούλου, Κ. (2013). Ψυχική ανθεκτικότητα σε παιδιά και εφήβους. *Ψυχιατρική παιδιού & εφήβου* 1 (1), 27–36.

- Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child development*, 71(3), 543-562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
- Lustig, S. L., Kia-Keating, M., Knight, W. G., Geltman, P., Ellis, H., Kinzie, J. D., Saxe, G. N. (2004). Review of Child and Adolescent Refugee Mental Health. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43(1), 24-36. <https://doi:10.1097/00004583-200401000-00012>
- Mason, J. (2002) *Qualitative Researching*. 2nd Edition, Sage Publications, London.
- Masten A. S. (2014). Global perspectives on resilience in children and youth. *Child development*, 85(1), 6-20. <https://doi.org/10.1111/cdev.12205>
- Μαστρογιάννη, Α. (2009). Μετανάστευση και ψυχική υγεία. *Σύναψις*, 5, 24-29.
- McBrien, J. L. (2005). Educational Needs and Barriers for Refugee Students in the United States: A Review of the Literature. *Review of Educational Research*, 75(3), 329-364. <https://doi.org/10.3102/00346543075003329>
- Masten, A. S., & Motti-Stefanidi, F. (2008). Understanding and promoting resilience in children: Promotive and protective processes in schools. In C. R. Reynolds & T. B. Gutkin (Eds.), *The handbook of school psychology*, (4th ed., pp. 721-738). John Wiley & Sons.
- «Μέριμνα» - Παπαδάτου, Δ., Τσελεπή, Ντ., Μανατού, Ε., & Γιαννοπούλου, Ι. (2018). *Ψυχοκοινωνική στήριξη παιδιών και οικογενειών που παίρνουν τους δρόμους της προσφυγιάς*. UNICEF, Μέριμνα & Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε Απρίλιο 5, 2019 από http://merimna.org.gr/wp-content/uploads/2018/04/Unicef_Merimna_gr.pdf
- Miller, D., & Daniel, B. (2007). Competent to Cope, Worthy of Happiness? How the Duality of Self-Esteem Can Inform a Resilience-Based Classroom Environment. *School Psychology International*, 28(5), 605-622.
- Miller, K. E., Worthington, G. J., Muzurovic, J., Tipping, S., & Goldman, A. (2002). Bosnian refugees and the stressors of exile: A narrative study. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72(3), 341-354. <https://doi.org/10.1037/0002-9432.72.3.341>
- Mishler, E. G. (1996). *Η Συνέντευξη Έρευνας, Νοηματικό Πλαίσιο και Αφήγημα*. Καλομοίρης Γ. (επιμέλεια), Ελληνικά Γράμματα.
- Μπελλάλη, Θ. (2005). Κριτήρια και διαδικασία αξιολόγησης των ποιοτικών ερευνών στον χώρο της υγείας. *Ψυχική υγεία και επιστήμη συμπεριφοράς*. Αθήνα.
- Montgomery, E., & Foldspang, A. (2005). Seeking asylum in Denmark: refugee children's mental health and exposure to violence. *European Journal of Public Health*, 15, 233-237.
- Mohaupt, S. (2008). Review article: Resilience and social exclusion. *Social Policy and Society* 8(1), 63-71.
- Müller, K. D. (2015). Minderjährige unbegleitete Flüchtlinge. *Inobhutnahme und Erstversorgung im Landesbetrieb Erziehung und Beratung*. Ανακτήθηκε Μάρτιο 17, 2019 από <http://www.hamburg.de/contentblob/2672526/data/doku-2010.pdf>
- Nielsen, S. S., Norredam, M., Christensen, K. L., Obel, C., & Krasnik, A. (2007). The mental health of asylum-seeking children in Denmark. *Ugeskrift for Laeger*, 169(43), 3660-3665.
- Palinkas, L. A., Horwitz, S. M., Green, C. A., Wisdom, J. P., Duan, N., & Hoagwood, K. (2015). Purposeful Sampling for Qualitative Data Collection and Analysis in Mixed Method Implementation Research. *Administration and policy in mental health*, 42(5), 533-544. <https://doi:10.1007/s10488-013-0528-y>
- Platt, J. J., Beiding, M. A., & Husband, S. D. (2001). Competence building in adolescents. In K. L. Kumpfer (Ed.) *Promoting AOD resiliency in High Risk Youth*. Substance Abuse Prevention, Rockville, MD.
- Porter, M., & Haslam, N. (2005). Predisplacement and postdisplacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons. *Journal of the American Medical Association*, 294(5), 602-612.
- Prendergast, J. (2014). *ΗνέαεικόνατωνσυγκρούσεωνστηνΑφρικανικήήπειρο*. Ανακτήθηκε Απρίλιο 20, 2019 από <http://foreignaffairs.gr/articles/69732/john-prendergast/i-nea-eikona-ton-sygkroyseon-stin-afrikaniki-ipeiro?page=show>
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Gutenberg.
- Rutter M. (2012). Resilience as a dynamic concept. *Development and psychopathology*, 24(2), 335-344. <https://doi.org/10.1017/S0954579412000028>
- Rutter M. (2006). Implications of resilience concepts for scientific understanding. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094, 1-12. <https://doi.org/10.1196/annals.1376.002>

- Save the Children. (2017) A tide of self-harm and depression: The EU-Turkey Deal's devastating impact on child refugees and migrants. Ανακτήθηκε Φεβρουαρίου 5, 2019 από <https://reliefweb.int/report/greece/tide-self-harm-and-depression-eu-turkey-deal-sdevastating-impact-child-refugees-and>
- Siebert, E. (2010). *Schwere Last auf kleinen Schultern. Aufgaben und Grenzen Sozialer Arbeit mit minderjährigen traumatisierten Flüchtlingen aus Kriegsgebieten*. Tectum.
- Sirin, S., Rogers-Sirin, L. (2015). *The Educational and Mental Health Needs of Syrian Refugee Children*. Migration Policy Institute (MPI), Washington. Ανακτήθηκε Ιούνιο 10, 2018 από <http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/FCD-Sirin-Rogers-FINAL.pdf>
- Smith, J. A. (1996). Beyond the divide between cognition and discourse: Using interpretative phenomenological analysis in health psychology. *Psychology and Health*, 11, 261-271. <https://doi.org/10.1080/08870449608400256>
- Smith, J. A., & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (pp. 51-80). Sage Publications, Inc.
- Smith, J.A. Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: theory, method and research*. Sage.
- Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., & van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Medical Association*, 302(5), 537- 549. <https://doi.org/10.1001/jama.2009.1132>
- Stewart, E. (2011). Toward Understanding Resilient Outcomes. *Canadian Journal of Psychiatry*, 56, 256-257.
- United Nations High Commissioner for Refugees: The UN Refugee Agency. (2015). *UNHCR refugee resettlement trends, 2015*. Ανακτήθηκε Αύγουστο 28, 2018 από <http://www.unhcr.org/559ce97f9>
- United Nations High Commissioner for Refugees: The UN Refugee Agency. (2016). *Global trends: Forced displacement in 2015*. Ανακτήθηκε Αύγουστο 28, 2018 από <http://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/576408cd7/unhcr-global-trends-2015.html>
- United Nations High Commissioner for Refugees: The UN Refugee Agency. (2017). *Mid-year trends, 2016*. Ανακτήθηκε Αύγουστο 28, 2018 <http://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/58aa8f247/mid-year-trends-june-2016.html>
- Wald, J., Taylor, S., Asmundson, G., Jang, L., Stapleton, J. (2006). *Literature review of concepts: psychological resiliency*. Defence Research and Development, Canada.
- Weine, S., Muzurovic, N., Kulauzovic, Y., Besic, S., Lezic, A., Mujagic, A., Muzurovic, J., Spahovic, D., Feetham, S., Ware, N., Knafl, K., Pavkovic, I. (2004) Family consequences of refugee trauma. *Family Process* 43, 147-160.
- Werner, E. (2012). Children and war: risk, resilience, and recovery. *Developmental Psychopathology*, 24, 553-558.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ | RESEARCH PAPER

From one country to another: adversities and beneficial adaptation. Experiences of refugee children

Iraklis GRIGOROPOULOS¹, Maria NTOVA²

¹ Department of Early Childhood Education and Care, International Hellenic University

² Primary School Teacher

KEYWORDS

Refugees,
adversities,
children,
displacement,
resilience,
protective factors

CORRESPONDENCE

Iraklis Grigoropoulos,
International Hellenic
University,
574 00 Sindos
griraklis@admin.teithe.gr

ABSTRACT

The purpose of the present study was to investigate the adversities encountered by refugee children and the factors promoting healthy adaptation (protective factors-resilience) to new living circumstances. Understanding the experience of each individual refugee is particularly important for policy making (not only for health concerns) in the context of displacement. A qualitative methodology was used. Fifteen (15) students (seven girls and eight boys) who followed an integration program at a Greek primary school in a region of central Macedonia participated. Their ages ranged from 6 to 12 years. Data were collected through semi-structured interviews and processed with Interpretative Phenomenological Analysis (IPA). The systematic analysis of the narratives resulted in 3 central themes and their sub-themes, which lead to a meaningful experience of the children involved. Overall, the analysis of the data highlighted the fact that moving to a new country made the children of this research subject to intense experiences against which their personal potential played an important role.